

Татяна ИЛИЕВА
Кирило-Методиевски научен център при БАН
София
ilieva_tatyana@abv.bg

UDK 811.163.1'366
Izvorni znanstveni članak
Priljubljen: 28. svibnja 2019.
Prihvaćen: 19. prosinca 2019.

АДВЕРБИАЛИЗАЦИЯ И ПРЕПОЗИЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ПРЕДЛОЖНИ СЪЧЕТАНИЯ В СТАРОСЛАВЯНСКИ* ЕЗИК

Наречни и полунаречни изрази, образувани посредством предлози със сепаративно значение

Обект на изследване в статията са наречните и полунаречните съчетания (с непълна лексикализация), образувани чрез сливане в едно словесно цяло на самостоятелна и служебна дума – предлог в средновековния български език. Изследването е структурирано на класификационен принцип, систематизирайки емпиричния материал според различни критерии – първо в обединения въз основа на участващия при словопроизводството предлог, в рамките на всяко отделно обединение – с оглед на обстоятелството, което означават новообразуваните наречия (за място, време, начин, количество, причина), и най-сетне – на базата на лексико-граматичната принадлежност на мотивиращата дума (съществително, прилагателно, числително, наречие, предлог). Във всеки конкретен случай се анализира пътят на адвербиализацията, проследяват се системните връзки на новообразуваната наречна единица.

Ключови думи: старославянски език, лексико-синтактично словообразуване, адвербиализация

Предлаганата статия е част от поредица публикации, в които на базата на ексцерпиран из основните палеославистични лексикографски трудове¹ материал в диахронен аспект се разглежда лексико-синтактичното

* Предвид терминологичните различия, съществуващи в различните славистични школи, възприемам в публикацията това по-общо наименование на първия литературен език на славяните, чиято етническа основа, съотносима с наречието на българските славяни,

образуване на наречия чрез сливане в едно словесно цяло на устойчиви словосъчетания или съчетания на самостоятелна и служебна дума – предлог. Научният принос на разработката се състои в това, че в нея на базата на предходните изследвания по този въпрос² за пръв път в исторически план

които към втората половина на първото хилядолетие на нашата ера вече населяват юго-източната част на Балканския полуостров, е отдавна установен факт в науката.

¹ В изследването се привличат освен лексиката от класическите старослав. паметници (по данни на СС и СтБР) още:

- словният ресурс на старослав. паметници, съхранени в по-късни преписи (по данни на МДРЯ, LLPsl, СЯС);
- речевият фонд на някои среднобългарски паметници (по данни на индекси към отделни произведения от Търновската книжовна школа);
- за сравнение свидетелства от ЦелР, РКБЕНО, днешните диалекти и съвременния български книжовен език.

Широката изворова база е умишлено търсена, тъй като извлеченият от текстове с различна жанрова и хронологична принадлежност материал позволява цялостна визия върху разглежданата категория лексикални единици с оглед на тяхната поява в разнообразни контексти, дава възможност да се обозрат парадигматичните им връзки, по-конкретно синонимията и антонимията като отношения в системата на изследвания словен регистър, да се уловят общоезиковите словообразователни тенденции в синхрония и диахрония.

² В палеославистичната наука тази категория думи е била обект на изследване нееднократно. Преглед на словообразователните средства и принципи за създаването на наречия в историята на славянските езици, между които и българския, предоставят различните исторически граматика (MIKLOŠIČ 1899; LESKIEN 1919; MILETIČ 1946; MEILLET 1951; VAJAN 1952; LUNT 1955; KUZNECOV 1956; BUSLAEV 1959; BORKOVSKIJ; KUZNECOV 1963; MIRČEV 1963; AITZETMÜLLER 1978; DOBREV 1982; DURIDANOV 1993; SLAVOVA 2017) и др. Поради неизбежните ограничения в обема на съответните ръководства обаче този активен, твърде сложен и многостранен процес не е обхванат от съставителите им в неговата действителна мащабност – обстоятелство, което неминуемо е рефлектирало на времето и върху качеството на отразяване на феномена адвербиализация в трудовете по историческа лексикография на славянските езици. Твърде остаряла вече е и монографията на Ал. Дорич за употребата на старослав. наречие, публикувана на немски език през далечната 1910 година (DORITSCH 1910). В по-ново време от различни гледни точки тази категория думи е разглеждана в отделни публикации на редица слависти-медиевисти (VELČEVA 1964; JAN 1967; MOSZYŃSKI 1976; ČURMAEVA 1980; HARALAMPIEV 1980). Специално място темата заема в работите на Ефимова (EFIMOVA 1989.a; EFIMOVA 1989.b; EFIMOVA 1989.c; EFIMOVA 1991.a; EFIMOVA 1991.b; EFIMOVA 2006). В своята кандидатска дисертация изследователката съставя изчерпателен списък на пълнозначните наречия в стсл. език, анализира връзките им с другите части на речта и въз основа на тези данни определя начините на речепроизводство при тази категория думи, както и основните словообразователни типове наречия, разглежда въпроси за тяхното функциониране в езика на стсл. ръкописи (EFIMOVA 1989.b).

с оглед развоя на българския език е представено многоаспектно описание на процеса на адвербиализация от гледище на неговите функционално-граматически механизми. Обстойно се проследява ходът на формиране на един от сегментите на старославянската лексика – образуването на наречия на базата на други части на речта, с техния последващ преход в категорията на служебните думи, определя се ролята на морфологично-синтактическият способ в продуцирането на *adverbia* и тяхното място в системата на частите на речта в аспекта на взаимоотношенията им с другите класове думи.

Изследването е структурирано на класификационен принцип, систематизирайки емпиричния материал според различни критерии – първо в обединения въз основа на участващия при словопроизводството предлог, в рамките на всяко отделно обединение – с оглед на обстоятелството, което означават новообразуваните наречия (за място, време, начин, количество, причина), и най-сетне – на базата на лексико-граматичната принадлежност на мотивиращата дума (съществително, прилагателно, числително, наречие, предлог). За всеки адвербиален израз се посочва пълнозначният компонент в състава му с неговото значение,³ семантиката на лексикализираното съчетание и илюстративен пример за контекстуална употреба от привлечените в изследването лексикографски справочници с указване източника на ексерпция. Привеждат се и гръцките съответствия на разглежданите лексикални единици (когато откъсът е от преводен текст). Във всеки конкретен случай се анализира пътят на адвербиализацията, проследяват се системните връзки на новообразуваната наречна единица. Наблюденията върху лексикализираните предложни изрази в исторически план се паралелизират с изследването на Ст. Георгиев върху наречната система в съвременния български книжовен език (GEORGIEV 1976).

На следващите страници ще спра вниманието си върху наречните и полунаречните изрази, образувани чрез предлози със сепаративно значение в старослав. език.

Въпреки систематичността и задълбочеността на изследването, то обхваща материал от ограничен кръг паметници, принадлежащи към класическия старослав. корпус – предимно сакрални текстове, еднородни по съдържание и жанрова характеристика, което неминуемо редуцира и фрагментира перспективата на филологическото изследване.

³ Целта на тази информация е разкриване на смисловите изменения, настъпващи в процеса на адвербиализация.

1. НАРЕЧИЯ И НАРЕЧНИ ИЗРАЗИ С ПРЕДЛОГ ИЗЪ

Засвидетелстваните в средновековните писмени паметници наречия, образувани в резултат на предложно-именно лексикализиране с участие на предлог изъ и пълнозначна дума, в старославянския език са продуктивна и твърде многообразна група по отношение на принадлежащите към нея производни лексеми. По този начин са продуцирани адвербиални съчетания за място, време и качество. В процеса на адвербиализация препозицията често пъти изгубва изначалната си локална семантика за посока на действието отвътре навън, като в зависимост от думата, с която се съчетава, се стига до многообразен семантичен резултат. Пораждат се нови семантични признаци като степен, пълнота и обхват, моменталност и др. Някои синтагми формират значение на качество, каквото не се съдържа в изходното съчетание, а е резултат на неговата адвербиализация. Редица от адвербиализираните изрази с предлог изъ в състава си се синонимизират със съответните наречни синтагми, произведени посредством другите сепаративни предлози в старославянски – отъ и съ, а се противопоставят на такива с предлог въ, съчетан със същата дума.

1.1. Наречия за място

Мотивирани са от нарицателни имена за пространствени понятия, прилагателни, други наречия, предлози. Препозицията се включва във формалната и семантичната структура на съответния лексикализиран израз със своето значение за отделяне или ограниченост на пространството. Наречията се свързват с глаголи за дейност и състояние, за движение и положение в пространството, за определеност по място.

От съществителното долъ, -а м. ‘яма, дупка; дол’ в резултат на лексикализация на предложно-именно съчетание се образува наречието издола ‘отдолу’: отърѣзаномъ из дола истѣемъ (Изб1073г.). При адвербиализацията на израза се наблюдава промяна в семантиката на мотивиращата дума от по-конкретно към по-обобщено абстрактно значение на ‘място, разположено по-ниско спрямо ориентира’, нвб. издолу, издол *диал.*

Към нарицателното подъ, -а м. ‘под, долна хоризонтална част на здание, основа’, лѣтосъ: подъ дворяца (ШЦаре 8:64 ркп. XVIв.), възхожда наречието испода ‘отдолу’: ни постель испода, ни покрова съ горы (Жит-Ник /МинЧетАпр/), ѱлокѣтѡθεν. Обликът исподи предполага наличието в езика на морфологичен дублет по *i*-основи *подъ, -и ж. или директ-

но заемане на окончанието *-и* по аналогия с други наречия, възходящи към лексикализирани предложно-именни съчетания на съществителни от този склонитбен тип. Срв. *искони, изжтри*. Би могъл да се предположи и друг път на развитие – през междинна адвербиализация на косвена падежна форма на **подъ*, *-и ж.* – *поди* със значение ‘долу’, т. е. като резултат от съчетаване на предлог с наречие: *отъ въздны источникъ исподи* (Втз 33:13 ркп. XIV в.); *въхомъ исподи а не върхоу* (ПАХІв. / ПандАнтХІв./), *ὀλοκάτω, κάτωθεν*. Обликът *исподъ* се обяснява с установяване на една генерализирана форма, която не се променя според рекцията на предлога в съчетанието. Докато *испода* все още не е изгубило характера си на свободно и пълнозначно съчетание, *исподъ* вече е претърпяло пълна адвербиализация и последваща препозиционализация (несамостоятелна употреба + р.п.) със съпътстващите ги морфологични промени: *исподъ зѣмли низоу* (Йер 31:35 ркп. от XIV в.). Участващият в състава сепаративен предлог привнася допълнително значение за отделяне, отдалечаване от място по-ниско от ориентира, произв. *исподънии*, нвб. *изпод*.

Що се отнася до дублетите *изжтри, изжтръ* и *изжтрыждоу* със значение ‘извътре’, първият от тях възхожда към лексикализирано свободно съчетание на предлога *из* със съществителното *жтръ*, *-и ж.* ‘вътрешност’, а вторият и третият са резултат от сливането на същия с наречията *жтръ* (неизменяема форма на изходното име, функционираща и като прилагателно, и като адвербиум) и *жтрыждоу* ‘вътре’, които имат значение на статичност, ограничено пространство според ориентацията към даден предмет. Предлогът преустройва значението на мотивиращите наречия за място, като прибавя към тях нови признаци и модифицира семантичната им структура в посока към два аспекта: за местонахождение в определени граници и за отделителност: *цркви издобрены безгода каменнѣмъ, и древомъ, и шаромъ, изоутри же мраморомъ и мѣдию, сребромъ и златомъ* (ЙоЕШ); *егда отишии имамъ изоутри отъ вѣнѣшняя допасти* (ГрНазХІв.); *отъвѣща нѣкыи изжтри* (ПатСинХІв.); *изжтръ влѣкъ сыи* (ИполАнтихр); и *видѣша людѣи вретѣща на тѣлѣ его изжтръ* (ГА /ХронГАм/); *изжтрыждоу во отъ сръдѣца члѣска помышления зѣмля исходатъ* (Лк 7:21 Мар Зогр). Срещат се и дублетите *извѣнжтри* (Лв 14:41) и *извѣнжтръ* (Мк 7:23), образувани от срастване на предлога *изъ* със съставните наречия *вѣнжтри* и *вѣнжтръ*. Антонимизират се със съответните наречни съчетания с предлог *въ*: *вѣнжтри, вѣнжтръ* и *вѣнжтрыждоу*, нвб. *извътре*.

Лексикализираната предложно-именна синтагма *изъ срѣдоу* ‘изсред’, която има значение за отделяне спрямо дадена част от ориентация

предмет, приемана в известен смисъл за негова среда, стои по-често до съществително име в р.п., означаващо ориентирация предмет. Оттук и по-силната предложна функция на това наречие и по-слабо изразеното му адвербиално значение: ковчигъ же завѣта гнѣ и моиси не пристѣпиша и-с-рѣдоу плѣка (Числа 14:44 ркп. XVв.). Антонимизира се със съответните наречни съчетания с предлозите въ, на и по: въсрѣдъ, насрѣдъ, насрѣди, посрѣдъ, посрѣдѣ, посрѣди, нвб. изсред.

Специфична допълнителна интензифицираща семантика ‘от най-вътрешната част на нещо’ има наречният израз из дъноу, мотивиран от съществителното дъно, -а ср.: и тѣ из дъноу отъвѣщавъ речетъ (Лк 11:7 Ев.ХІв.). При адвербиализацията се наблюдава промяна в семантиката на изходната синтаagma от конкретна за място (‘отделяне от най-отдалеченото от началото или входа място на някакво пространство’) към абстрактна за степен ‘извънредно много, силно’ (за чувства): срдцю из дъноу зълвою горщюу (Мъчение на Тадей /МинЧетФевр/), нвб. издън поет.

Първоначално неизменяемото прилагателно ниць ‘който е с лице надолу, към земята’, приело впоследствие падежни окончания по аналогия със склоняемите adjectiva, е мотивиращата пълнозначна дума в адвербиализирания предложен израз изнища, засвидетелстван в устойчивото съчетание изнища възираѣ ‘гледайки изпод око, крадешком, скришом’ (Супр). Тук се наблюдава допълнителна вторична промяна на адвербиалното значение с обстоятелствен признак за място към качествено-определителна семантика, нвб. срв. изничам диал.

Аналогичен е случаят и при наречния израз издалече ‘отдалече’, в чиято основа стои прилагателното далечь ‘далек, далечен’: почѣто мала дѣля грѣха из далеча видѣти моуси повелѣно бы, въ земли въвести же люди възвращенъ бы (Изб1073г.). В паметниците се среща и дублетът издалече, получен при сливането на предлога из с простото наречие далече. Препозицията преустройва значението на мотивиращия адвербиум за място, като прибавя към него нови признаци и модифицира неговата семантична структура в посока към два аспекта: за местонахождение на отстояние и за отделителност:

издалече нар. 1. ‘отдалече’: оузрѣвъ же ѿса издалече, тече и поклониса емоу (Мк 5:6 Четириев. 1144г.), ἄπο μακρόθεν; очи ваши озърите землий издалече (ПАХІв. /ПандАнтХІв./), πόρρωθεν; 2. ‘далеч, на разстояние’: сташа издалече (Лк 1:12), нвб. издалече, издалеч.

Развитието на значението за статичност води до синонимизиране на наречието издалеча/издалече със съответното съчетание на предлога на –

надалечи ‘надалеч’: се ангелъ его надалечи стояше (ЖитНифХШв.). В други контексти същите адвербиални изрази се антонимизират, противопоставяйки се по признака посока от и към ориентация обект.

Идентичен в структурно-семантично отношение с наречието издамече ‘отдалеч’ е неговият антоним изклизоу ‘отблизо’ (Микл), резултат от срстване на разглежданата препозиция и простия адвербиум близоу.

От сливането на предлог из с наречията въноу (възхождащо към засвидетелствано само в адвербиализирани падежни форми, но не и в им.п. съществително име *вънъ) и вънждоу са се получили производните извъноу и извънждоу ‘извън, отвън’: не разоумѣате ли ꙗко въсѣко еже извъноу въходитъ въ члѣка, не можете его осквернити (Мк 7:18 Мар); показанамиъ и тѣ бѣи написаны его скрижали извънждоу оубо дѣйствины, извънжтръ же видѣны (Супр), ἔξωθεν. В този случай функцията на предлога из може да се определи като обновителна. Същият допълнително експлицира вътрешно присъщата сепаративна семантика на изходното наречие въноу и вънждоу, без да привнеса някаква промяна в значението. За въноу и извъноу е характерна и несвободна употреба заедно с местоимение или име в р.п., като предлози, нвб. извън.

1.2. Наречия за време

В лексикализирани съчетания с пълнозначна дума, назоваваща пряко времево понятие като оутро или имаща в семантичната си структура признаци, близки до признаците за време (нпр. съществителните старина ‘древност’ и отрочина ‘детство’, прилагателните новъ и давънъ, числителното пръвъ), предлогът из означава момента, периода или срока, от който насетне се извършва действието.

Изотра ‘в зори, сутрин’ (Йов 29:7, Лк 21:38), ὄρθριος, е адвербиализирано съчетание на предлога из със съществителното име оутро, -а ср. То се отнася към групата на опосредованите наречия, които придобиват своето значение, свързвайки темпоралната даденост с някакво измерение за време (в случая ден). Предлогът, участващ в словообразуването, внася един от характерните за него семантични нюанси да посочва ограниченост във времето.

Конкретно съществително – наименование на телесна част – с характерната за процеса на адвербиализация промяна на предметното значение към по-обобщено обстоятелствено за време мотивира лексикализираното

предложно-именно съчетание из *ложеснѣ, ѣк мѣтраѣ* ‘от майчина утроба, от рождение’: *кѣ тѣвѣ приврѣженѣ естѣ изъ ложеснѣ* (Пс 21:11 Син).

Етимологията на наречието *искони*, изразяващо пределност на започване на действието – отначало, открай време – се извежда от срастване между предлога *из* и старо съществително **капъ*, *капъ* със значение ‘начало, произход’:⁴ *вѣдѣаше искони ѿсѣ ... кто естѣ хотѣи прѣдати* и (Йо 6:64 Мар, Зопр, Ас, Сав). Същото много често се отнася за състояние на лице, поради което се съчетава предимно с глагола ‘*сѣм*’: *искони вѣаше слово* (Йо 1:1 Зопр); и *вы же съвѣдѣтельствовуете, ꙗко искони сѣ мнози есте* (Йо 15:27 Мар, Зопр, Ас); *вы отъ ѿца диявола есте ... онъ члѣковниць вѣ искони* (Йо 8:44 Мар, Зопр, Ас), нвб. *искони остар. книж.*

С близко значение до *искони* е лексикализираният израз из *начала* ‘отначало’: *да вси покаяються ... первыми из начала закономѣ* (СбГрII), синоним: *отъ начала, произв.: изначальнѣ, изначальствовати*, нвб. срв. *изначален*.

Наименования на периоди от човешкия живот мотивират близко-значните наречни съчетания из *дѣтства* и из *отрочины* ‘от детство’: и *въпроси ѿсѣ ѿца его колико лѣтъ естѣ отънелиже се выстѣ емоу. онъ же рече изъ отрочины* (Мк 9:21 Мар). Синонимни на тях са образуваните от прилагателните *дѣтскѣ, -ын* и *младѣ, -ын* лексикализирани синтагми из *дѣтска*⁵ и из *млада / из младѣ*, в които формата за м.р. се обяснява с изпуснато мъжкородово име – *възраста* ‘възраст’. Засвидетелстван е също и фразеологизмът из *младѣ ногѣтни*: *хытрѣ из дѣтска вѣше зѣло* (ГА / ХронГАм/); *из младѣ ногѣтни цѣломъждрьствовуѣж* (Супр), *ѣѣ аладѡв ѡвѡхѡв*. Срв. също изразите из *млады врьсты* и *отъ млада възраста* (Супр), нвб. срв. от *детска възраст*, от *детство*.

Съществително с абстрактно значение е в основата на засвидетелствания в късни паметници *адвербиализиран* израз из *старини* ‘отдавна’ – за голямо отстояние назад във времето без точно определяне на началния момент. Същото значение има и слятото съчетание *издавна* ‘отдавна’, възхождащо към прилагателното *давнѣ, -ын* (с подразбиращо се съществително *врѣмене*): *вси дивлѣхѡ сѣ видѣше дѣва облиствѣнѣвѣша то во вѣдѣахѡ и издавѣна соухѣ* (Супр). Дублетната форма *издавнѡ*, до-

⁴ Срв. суфиксалното производно *коньць, -а м.* (БЕР 2, 33).

⁵ В Мин1096г. е засвидетелствано производно от този лексикализиран израз – *издѣтскѣ* ‘който е от детство’: *чѣстною любѣвию издѣтскѣ сѣмыслѣ прѣбра коньченне*.

кументирана в късни паметници, се извежда от простото наречие *давъно*, нвб. издавна *остар. книж.*

Близкозначно на горните е наречието *издревле*, образувано от срастване на предлога *из* с адвербиума *древле*: (Ис 37:26), *πάλαι*. Дублет с друг сепаративен предлог е *отъдревле*.

Наречието *из пръвѣ*, мотивирано от редното числително *пръвѣ*, означава началния момент в реда от последователност на моменти в два основни аспекта – безотносително и в отношение спрямо момента на говорене: 1. ‘първо, в началото’: *сѣхъ же вамѣ испрѣва не рѣкохъ, яко съ вами вѣхъ* (Йо 16:4 Остр); 2. ‘Искони, отдавна’: *вѣдѣше ко испрѣва исѣ* (Йо 6:64 Остр), *ἐξ ἀρχῆς*, нвб. *изпърво разг.*

Преносно за изразяване на времеви отношения ‘започване или завършване на действието в близост до ориентационния момент’ се използва и наречието *изблизоу* ‘скоро’ с първично пространствено значение: *изблизоу излию гнѣвъ мои на тѣ* (Йез 7:8 ркп. XIVв.).

1.3. Наречия за качество и начин

В някои случаи се наблюдава промяна на конкретно-предметното, респ. обстоятелствено-пространственото, значение на изходното съчетание към по-обобщена качествена семантика на новата синтагма:

Към групата на лексикализираните предложно-именни обединения, мотивирани от съществителни имена – наименования на телесни части, принадлежи наречният израз *изоустѣ* ‘по памет’: *оучасѣ кънигамѣ из оустѣ* (ЖК); *извыче псалтырю якоже изоустѣ емоу всю вѣдѣти* (Мъчение на Тадей /МинЧетФевр/), произв. *изоустѣнѣ*, нвб. *наизуст.*

Към същата група се отнася и наречието *изржчѣ* ‘ръчно, ръкопашно’: *ли гнѣва дѣля оубиетѣ изржчѣ* (Числа 35:21 ркп. XIVв); *изржчѣ поразивѣи* (ЕфрКрм), *ἀπὸ χειρός, τῆ χειρί*, произв. *изржчѣ₂* ‘жезъл’, *изржчѣи сѣ*, *изржчѣниѣ*, нвб. *изръч*, *изръце диал.*

Към категорията наречия за качество и начин с предлог *из*, мотивирани от съществително, се числи и изразът *из незапы* ‘ненадейно’: *вдари на нихъ из незапы* (ИпЛ). Мотивировката като признак в значението на наречието се свързва с възникването на действието като случайно, непредвидено. Синоними: *вънезаапѣ*, *вънезаапѣ*, нвб. срв. *изнезапици диал.*

Наречието *издрѣдѣ* ‘извънредно’ принадлежи към групата на неизменяемите прилагателни със стара *i*-основа, които функционират често като предикативни имена, нпр. *влизъ*, *искръ*, *ницѣ*, *особѣ*, *прѣмѣ* и др. (DU-

RIDANOV 1993: 320): издрядъ възлюбенъ и простъ житиенъ (Супр). В старите писмени паметници са засвидетелствани няколко производни от него: издрядънъ, издрядно, издряднѣ, нвб. срв. изряден (през руски).

Към категорията наречия за качество и начин с предлог из, мотивирани от прилагателно, ще отбележа още *истиѡа* ‘тихо, спокойно, незабелязано’ (Прол. ноем. 4), *излегъка* ‘излеко, полека, несилно’ (*излегка пѣти* Тп. л. 409, гр.) и *истлъста* ‘издебело, с дебел глас’ (Прол. окт. 8). Последните две всъщност са адвербиализирани определителни синтагми с елипса на съществителното гласъ.

1.4. Наречия за количество

Като наречия за количество могат да се определят адвербиализираните предложни изрази:

из обила (< обилъ, -иѣ *прил.*) / изобиль (< обиль *нар.*)⁶ ‘в изобилие’: *ястѣ хлѣбъ свои из обила* (Лев 26:5 ркп. XIVв.), *εἰς πλῆσμονίην; ἄχъ вѣше из обила вѣ немъ* (Дан 6:7); *изобиль гоститя словесными брашны* (Жит-СтефПерм), произв. *изобилие, изобилити, изобиловати, изобильнъ, изобильнѣ, изобильствовати*, нвб. срв. *изобилно*;

из лиѡа (< лихъ, -иѣ *прил.*) 1. ‘повече, твърде’: *они же изъ лиѡа вѣпнихоу* (Мт 27:23 Остр); 2. ‘много, извънредно’: *крѣпъкъ излиѡа* (ИполАнтихр); 3. ‘особено’: *из лиѡа любляше чръноризца* (ПВЛ), *περισσῶς*, произв. *излихъ, излиѡствовати, излишьнъ, излишьство*, нвб. срв. *излишен, излишно*;

излише (< лишѣ *нар.*) 1. ‘изобилно, с излишък’: *излише вѣздаеть* (Пс 30:24), *περισσῶς*; 2. ‘твърде много, прекомерно’: *ни мѡдри сѡ излише, периссѡ*;

излишьше (< лишъше *нар. срв. ст.*) ‘много повече’: *излишьше васъ любѡа* (ПКор 12:15), *περισσοτέρως*;

из полоу (< полъ, -а *м.*) ‘на половина’: *ис полоу оумрътвиевше* (Супр); *ис полоу горѡщи ... дроуғыи же полъ ѡѡ не горѡ прѣбываше* (ПНЧ); *да не ис полоу га знаимъ* (ПНЧ), нвб. срв. *изпол_{1,2} диал.*

Тук също се наблюдава развитие на по-обобщена качествена семантика.

⁶ Този облик принадлежи към групата на неизменяемите прилагателни със стара і-основа, които функционират често като предикативи, например *влизъ, искръ, ниць, осовъ, прѣмъ* и др. (DURIDANOV 1993: 320).

2. НАРЕЧНИ И ПОЛУНАРЕЧНИ ИЗРАЗИ С ПРЕДЛОГА ОТЪ

Предлогът *отъ* участва в словообразователния процес на адвербиални изрази със своето основно, отделително значение, разбирано и в по-широк общ смисъл на отнесеност на действието по място, време или признак към някакъв пункт като изходна база, начало. Препозицията има големи съчетателни възможности по отношение на мотивиращите думи – пълнозначни и служебни. Редица от адвербиализираните изрази с предлог *отъ* в състава си се синонимизират със съответните наречни синтагми с другите два сепаративни предлога – *изъ* и *съ*, а се противопоставят на такива с предлог *въ*, съчетан със същата дума.

2.1. Наречни и полунаречни изрази с предлог *отъ* и пълнозначна дума

2.1.1. Наречни и полунаречни изрази за място

Мотивирани са от нарицателни имена за пространствени понятия, прилагателни, други наречия, предлози. Препозицията се включва във формалната и семантичната структура на съответния лексикализиран израз със своето първично значение за място, където произтича насочено навън действие или се отделя, откъсва нещо.

От съществителното *гора*, *-ы ж.* ‘планина’ в резултат на лексикализация на предложно-именно съчетание се образува наречието *отъ гори*. При адвербиализацията на израза се наблюдава промяна в семантиката на мотивиращото съществително от по-конкретно към по-обобщено абстрактно значение на ‘място, разположено по-високо спрямо ориентира’: *въ котыгъ лычнъ раздъранъ отъ горы дожи и до долоу* (Супр). В приведенния пример е налице контекстуално обединяване на две наречия за място, произведени съответно от сливане на предлозите *отъ* и *до* с антонимизиращи се пълнозначни думи, означавали първоначално противоположни посоки, респ. крайните предели на разстояние в пространството – изходната и достигнатата точка (векторни антоними), а след лексикализацията – също и пълнота, завършеност на действието. Характерно е съчетанието с подсилващата частица *дожи/даже*. Срв. още *съ горы и до дола* (ЖитНифХШв.), нвб. *отгоре, отгор* (*съкр. диал*).

От сливането на предлог *отъ* с наречията *въноу* и *вънждоу* са се получили производните адвербии *отъвънъ* и *отъвънждоу* ‘извън, отвън’. Използват се както с глаголи за движение, така и с такива за статично

положение. Съответстват на гр. ἔξω, ἔξωθεν. В този случай функцията на предлога *отъ* може да се определи като обновителна. Същият допълнително експлицира вътрешно присъщата сепаративна семантика на изходното наречие *вънѣ* и *вънѣждоу*, без да привнася никаква промяна в значението. За *отъвънѣ* е характерна и несвободна употреба заедно с местоимение или име в р.п., като предлог. Синонимизират се с *извъноу* и *извънждоу*, нвб. *отвън*.

В основата на наречния израз *отъдалече* ‘отдалече’ стои първоначално неизменяемото прилагателно *далечъ* ‘далек, далечен’ (Иов 36:3). В паметниците се среща и дублетът *отъдалече*, получен при сливането на предлога *отъ* с простото наречие *далече*. Препозицията преустройва значението на мотивиращия адвербиум за място, като прибавя към него нови признаци – за местонахождение на отстояние и за отделителност. Превежда гр. μακρὰν и μακρόθεν: *не стон отъдалече да не забвенъ бждеши* (Сир 13:13).

Към групата на лексикализираните предложно-именни слияния, мотивирани от съществителни имена – названия на телесни части, принадлежи изразът *отъ* лица ‘пред, от’. Същият се употребява несамостоятелно в комбинация с име в р.п. за притежание, конкретизиращо ориентиращия предмет, т.е. като несъщински предлог. При процеса на препозиционализация (синтактична употреба на адвербиализираната синтаagma като предлог) става промяна на конкретно-предметното значение на изходното съчетание към по-обобщена обстоятелствена семантика за локално и причинно-следствено отношение: *трепетати отъ* лица *его*. Синонимизира се със съответното съчетание на предлога *съ*.

От неизменяемо прилагателно със стара *i*-основа е мотивирано наречието *отъвърнь* ‘напротив, обратно’ (от един корен с *въртя*). От първичното значение за обратна посока на движение или разположение се развива вторична семантика, от една страна, за времева повторемост, а от друга, за качествено различие. Използва се и като вметната дума за изразяване на противоположно твърдение: *отъвърнь* *достояше* *быти* (Златоструй); *въ* *александрии* *хоуълны* *оусты* *износити* и *бѣжествна* *писання* *отъвърнь* *кръчмявати* (Супр); *отъвърнь* *паче* *намъ* *отъдати* (ПКор 2:7 Ап 1220г.); *въ* *скоюю* *богати* *не* *идоутъ* *къ* *мждрецемъ*, *но* *отъвърнь* (Пчела), *ἀνάπαλι*, нвб. *ѵ*.

Наречието *окождоу* и производното му *отъ* *окождоу* са образувани от числително име (*ока*, *окои*) по аналогия с местоименните наречия за място с формант *-ждоу*, който първоначално е служел за указване на дви-

жение в определена посока – към или от говорещия, респ. някакъв друг обект (DURIDANOV 1993: 317). Още в старославянски тези отсенки обаче са започнали да се заличават, за което свидетелства съчетаемостта на двете наречия както с глаголи за движение, така и с такива за статичност. Въз основа на първичното значение ‘от две страни’ за направление или положение се развива вторично за количество – ‘двукратно’: *нѣкли отъ оубождоу вамъ оуспѣхъ вѣдѣтъ* (Супр), *ἐκατέρωθεν*. Препозицията *отъ* в производното предложно съчетание само експлицира определен признак от съдържанието на базата, без да внася допълнителен нюанс в значението ѝ, нвб. ø.

Двойна, дори тройна мотивация може да се предположи при наречното съчетание с несамостоятелна предложна употреба с д.п. *отъпрямю* ‘настрана’: *отъврати очи свои отъпрямю мнѣ, ὀλεαντίον μου* (Песен 6:4 ркп. XVI в.) – от прилагателното *прямъ*, -ѣи. ‘прав, право насочен’ съответно през неговата адвербиална (*прямю*₁ ‘право, пряко’) или предложна употреба (*прямю*₂ + р.п. или д.п. със значение ‘против’), нвб. срв. *прямо*, *премо*.

Наречието *сѣпротивѣ* е мотивиращата пълнозначна дума в лексикализирания предложен израз *отъсѣпротивѣ* ‘от противоположната страна’ (Имак 11:68). Същият образува антонимна двойка с *насѣпротивѣ* (нвб. *наспроти*) на базата на противопоставяне по признака посока от и към ориентиращия обект.

Лексикализираната предложно-именна синтаagma *отъ срѣды* ‘измежду’, която има значение за отделяне спрямо дадена част от ориентиращия предмет, приемана в известен смисъл за негова среда, стои по-често до съществително име в р.п., означаващо ориентиращия предмет. Оттук и по-силната предложна функция на това наречие и по-слабо изразеното му адвербиално значение: *изидѣтъ ангели и отълѣчатъ злыя отъ срѣды правѣдныихъ* (Мт 13:49).

2.1.2. Наречни и полунаречни изрази за време

Предлогът *отъ* при тези наречни изрази посочва момента за начало на протичащото действие.

Пределност на започване на действието изразява лексикализираната синтаagma *отъ начала* ‘искони, открай време’: *вса законы ихъ оубоуженыя старыя отъ начала ихъ*, синоними: *изъ начала*, *искони*, нвб. *отначало*.

Съществителното *вѣкъ*, -а м., с което в старославянски се назовава ‘дълъг период от време, епоха, вечност’, мотивира адвербиализираните

дублетни съчетания *отъ вѣка* / *отъ вѣкъ* ‘открай време, от много отдавна’: *бѣ ... и съпашаа отъ вѣка, отъ адама вѣскрѣси* (Клоц). Допълнителен диференциращ признак тук е неразчленеността, постоянната продължителност във времето, противопоставяща се на признака ‘прекъснатост в протичането’, нвб. отвека *поет*.

Наречното съчетание *отъ дѣтѣска* е мотивирано от прилагателното *дѣтѣскъ*, -и. Формата за м.р. се обяснява с изпуснато мъжкородово име – *възрастъ* ‘възраст’: *еже мѣдрости отъ дѣтѣска приятѣ* (Мин1096г.). Синонимизира се със съответните наречни синтагми, произведени посредством другия сепаративен предлог: *из дѣтѣска, из дѣтѣства, из млада, из отрочины*, нвб. *от детска възраст, от детство, от дете*.

При срастване на предлога *отъ* с първичното наречие *нынѣ(чоу)* се е получило съставното наречие *отънынѣ(чоу)* със значение ‘от момента, в който се говори, в посока към бъдещето, отсега, занаяпред’: *тѣмъже и мы отънынѣ ни единого вѣмы по плоти* (ШКор 5:16 Библия 1499), *ἀπὸ τοῦ νῦν; азъ же отънынѣчоу боу моему поспѣшьствоующоу, положю себе, яко рабъ есмь того* (ЕфрСир 1377г.), нвб. *отнине оstar*.

Идентични помежду си в структурно-семантично отношение са наречията *отъ мѣнога* ‘от много време’ (ЦслР) и *отъдавна* ‘отдавна’ (Прол. дек. 6, Крм л. 142.), мотивирани от пълнозначна дума прилагателно – *мѣногъ* и *давнъ* с подразбиращо се съществително *врѣмене, ѣк поллоу*. Означават неопределена, но голяма отдалеченост на началото на завършило или продължаващо към ориентационния момент действие или състояние: синонимизират се със наречното съчетание с предлог *из издавна*.

Близкозначно на горните е наречието *отъдревле*, образувано от срастване на предлога *отъ* с адвербиума *древле* (Ак. св. К. и М. ик. 12). Дублет с друг сепаративен предлог е *издревле*.

Адвербиализираното съчетание на предлога *отъ* със синтагмата *днь* съ се отнася към групата на опосредованите наречия, които придобиват своето значение, свързвайки темпоралната даденост с някакво измерение за време (в случая ден). Включеното в състава показателно местоимение внася в семантиката признака *определеност*. Предлогът, участващ в словообразуването, добавя характерната за него семантика да посочва началния момент на протичащото действие.

2.1.3. Наречия за качество и начин

В преобладаващата си част лексикализираните предложно-именни синтагми с предлог *отъ*, принадлежащи към тази категория, са своеобразна семантична трансформация на отделителното значение, свързано с по-абстрактни съществителни:

от части ‘частично, в някаква степен’: *разоумѣсте ны отъ части* (ПАХІв. / ПандАнтХІв.);

отъ силы ‘по неволя, силом’: *отъ силы лириги* (ИПЛ), нвб. ѿ.

2.2. Лексикализирани съчетания на предлог *отъ* с прости местоименни наречия

Отделна група формират лексикализираните съчетания на предлог *отъ* с прости местоименни наречия. Те могат да се разделят на две групи – самостоятелни и несамостоятелни. Към втората категория спадат относителните, които са поели функцията на подчинителни съюзи.

2.2.1. Наречия за място

В старите писмени паметници са документирани различни местоименни наречия за място с предлог *отъ*. Употребяват се при глаголи за движение в значение ‘отделяне на предмет от някакво място, насоченост или ориентираност в определена посока’, често пъти с разширение от друг обстоятелствен израз с локативна семантика, въведен от предлозите *въ*, *на* или *до* в значение на придвижване от едно място на друго. Могат да стоят и при глаголи с по-обща каузативна семантика. Тук се отнасят следните корелати:

2.2.1.1. Дейкитични:

отъсѣдоу / *отъсѣдѣ*⁷ / *отъсало* ‘оттук, от това място’, *ἐνθεῦθεν* ↔ *отътѣдоу(же)* / *отътѣда* / *отонѣдоу*⁸ / *отонѣдѣ* / *отътамо* ‘оттам; от другата страна’, *ἐκεῖθεν*, противопоставящи се по признака *близо* ↔ *далече* и с допълнителен признак на насоченост или ориентираност в определена посока: *къто естъ народъ въ образованъи сѣмь, отъсѣдѣ* и *отънѣдѣ* (Откровение Авраамово); *яко гѣва воды отътѣдоу почьрпе* (Мин1096г.); *въс-*

⁷ Срещат се също и обличите *отъсѣде* и *отъзде*.

⁸ От това местоимение е засвидетелствано производно прилагателно *отъконѣднѣ*.

танѣте, идѣмь отъсѣдоу (Йо 14:31 Остр), ἐντεῦθεν; исходоуше отътоуду, отътрѣсѣте прахъ, иже естъ подъ ногами вашими (Мк 6:11 Остр), ἐκεῖθεν; по отъшъствни еже отъсѣдоу (ПАХІв. /ПандАнтХІв./); съ небесе гласъ, отътѣдѣ во свѣдѣтельствѣны (ГрНазХІв.); отътоуда пакы прѣсели сѧ на инъ хлѣмъ (НестЖитТеод), нвб. отъд *диал.*

2.2.1.2. Въпросителни и относителни:

отънждоу / отънждѣ и отъкждоу отъкждоуже / отъкждѣ ‘откъде, откъдето’: исѣ бѣ мои и гѣ, тѧ чистотѣ соуци въсприимъ и отънюдоу чистоты врата, бѣслове приятъ (Мин1096г.); любовждриемъ же начинающе отънждоу же начинати добро (ГрНазХІв.), ὅθεν; отънюдоу же не бѣ начинати сѧ, отътоуду же въсия намъ дньница прѣсвѣтѣла (НестЖитТеод); имоуше окласть его, отънюдѣ же поущени быша (ЕфрКрм); разоумѣша кое отъкоудѣ (ГА /ХронГАм/); въпроси я отъкждоу соутъ и камо идоутъ (НестЖитТеод), нвб. отъд *диал.*, откъд *диал.*

2.2.1.3. Обобщителни:

отъинждоу / отъинждѣ и отъвьсждоу / отъвьсждѣ ‘отвсякъде, от всички страни’: творѣхоу на прѣльщениѣ оканьнымъ члѣкомъ, отиноуду крадомомъ отъ днавола на таковаа (ГА /ХронГАм/); прихощаахъ къ немоу отъ въсждѣ (Мк 1:45 Мар); цѣсарь съвѣра отъвьсждоу стѣна епископы въ никейскыи градъ (Супр). Производни отъ съчетание на предлог отъ с обобщително местоименно наречие, тези наречия иматъ обобщаваща семантика на отнесеност къмъ много предмети и места или разпръснатост, означаватъ повсеместност, масовост, всеобхватност, състеност, плътност по място, свързватъ се с представата за сборност на действието, нвб. отнюд, отъде *диал.*

2.2.1.4. Неопределителни

отънѣгдѣ (< отънѣкждѣ) / отънѣкждоу ‘отнякъде’ (Прол. февр. 22, Прол. март 31), ποθέν. – без конкретизиране посоката на движение поради неосведоменост.

Локативното значение на горепосочените наречия може да се трансформира в резултат на пренос и в други значения въз основа на заложенния признак за отделяне.

– за време:

отъсждоу ‘отсега нататък’: отъсждоу вѣдѣтъ словеса христова съща (Супр);

отънждь ‘след това, тогава’: или непокоривъшемъса отълти поясы и воинство, и отънждь оуже прѣдати мжкамъ (Супр);

– за причина:

отътждоу ‘по тази причина’: отътждоу свои души вѣдоу происходатаеть (Грамм. п. Нил. 1383г.);

отъонждоу ‘ето защо, затова’, ѿθεν;

отъкждоу и отънждоу ‘по каква причина’: отъкждоу свари въ васъ, не отъсждѣ ли отъ сластни вашихъ (ПАХІв. / ПандАнтХІв./); отънюдоу же должнъ естъ (МДРЯ) в късни пам.

С твърде широк семантичен обхват се отличава наречието отъинждоу / отъинждь. Освен отбелязаното вече първично значение за място ‘от всички страни’ на базата на обобщителната си семантика то развива също значение за степен в количествен и качествен смисъл ‘съвсем, свършено’ (се жена, дхъ иноуши неджжнъ ни лѣтъ и вѣ сължа и не можши въсклонити сѧ отинждь (Лк 13:11 Остр); отъиноудь остави земное съмлатение (Мин1097г.) и ‘много, твърде’: острови мали мнози отъинудь (КозмаИнд). Редом с това се употребява и като въвеждаща и уточняваща дума ‘изобщо’ или като наречие за неконкретност, недоказаност, немотивираност: отъиноудь всѣка добра дѣтель тжкоу иматъ съ зѣловою (ПАХІІ– ХІІІв.).

2.2.2. Наречия за време

Местоименните наречия за време с предлог отъ означават определен времеви момент като начална граница, оттатък която действието не се простира. Образуват корелативни двойки, антонимизиращи се по признака *близък ↔ далечен момент*:

2.2.2.1. Дейктични:

отътоли, отътолѣ, отътола ‘оттогава, от онзи минал момент, за който се говори, насетне, от онова време’: отътоли искаше подобна врѣмени да и прѣдестъ (Мт 26:16); отъ толѣ млъчати нача (Супр); 2. *Прен.* ‘за причина’. Затова: горни показааше сѧ. марни сестры оуже оумърши, оттолѣ оубо въ печаль лютжъ вѣпадъ правдивыи (Супр), нвб. ѿ.

отъселѣ, отъсели 1. ‘от момента, в който се говори, в посока към бъдещето, отсега, занаяпред’: отъсели оузритѣ нвса отъврѣста (Йо 1:52 Ас); отъселѣ чкы вѣдѣши лова (Лк 5:10 Мар Зогр Ас); 2. при глаголи с каузативна семантика в значение за възникване ‘оттук, от това’: вѣди же ми съ бѣмъ

сѣиѣхъ мѣтвѣми помагаемоу съврѣшающа съмотрѣние, паче же севѣ инѣмѣхъ отъсѣлѣ добро нѣчьто приоврѣсти (ЕфрКрм), нвб. ø.

отъ сего / того (ср. вѣмѣни) ‘оттогава’: отъ сего мѣнози отъ оученикъ его идѣ възпастъ (Йо 6:66 Мар); отъ того пилатъ искаше поустити и (Йо 19:12 Мар), нвб. отсега, оттога (*диал.*)

2.2.2.2. Относителни:

отънелѣ, отънели / отънелѣже, отънелиже ‘откакто (несамостоятелна употреба като съюзна дума)’: отънелѣ же ю оумѣ въ члѣцѣхъ (Супр); мнози глѣжъ вамѣхъ възидѣхътѣхъ вѣннѣти и не възмогѣхътѣхъ отънели оумѣ възстанѣтѣхъ гдѣнь домоу и затворитѣхъ двѣри (Лк 13:25), нвб. ø.

2.2.2.3. Въпросителни:

отъколѣ, отъколи ‘откога’, в руски паметници ‘откъде’: никѣтоже не вѣстѣхъ кѣто соумѣ и отъколе изидоша (НовгЛ), срв. нвб. отколе ‘отдавна’, нвб. отколе *поет.*

3. НАРЕЧНИ И ПОЛУНАРЕЧНИ ИЗРАЗИ С ПРЕДЛОГА СЪ

С предлог съ + пълнозначна дума в р.п. в старославянски език са се продуцирали адвербиални съчетания основно за място, по-малко за време и качество. Препозицията участва в словообразователния процес на адвербиални изрази със своето основно, отделително значение, разбираемо и в по-широк общ смисъл на отнесеност на действието по място, време или признак към някакъв пункт като изходна база, начало. Редица от адвербиализираните изрази с предлог съ в състава си се синонимизират със съответните наречни синтагми с другите два сепаративни предлога – изъ и отъ, а се противопоставят на такива с предлозите въ, на и въз, съчетани със същата дума.

3.1. Наречия за място

Мотивирани са от нарицателни имена за пространствени понятия, прилагателни, други наречия, предлози. Предлогът съ се включва във формалната и семантичната структура на съответния лексикализиран израз със своето значение за посочване на място като пункт, откъдето изхожда действието, респ. за отделяне от повърхността или движение отгоре надолу.

От съществителното *гора*, *-ы ж.* ‘планина’ в резултат на лексикализация на предложно-именно съчетание се образува наречието *съ горы* ‘отгоре’: *съ горы и до дола* (ЖитНифХШв.). При адвербиализацията на израза се наблюдава промяна в семантиката на мотивиращото съществително от по-конкретно към по-обобщено абстрактно значение на ‘място, разположено по-високо спрямо ориентира’. В приведения пример е налице контекстуално съчетаване на две наречия за място, произведени съответно от сливане на предлозите *съ* и *до* с антонимизиращи се пълнозначни думи, означаващи противоположни посоки (векторни антоними) за изразяване пълнота, завършеност на действието. Изразът *съ горы* е засвидетелстван и в преносна употреба ‘свише, от небесата, от Бога’: *чистота съ горы юсть, испрѣва въсади съ въ естѣствѣ члѣстѣ* (ЙоЕБ), нвб. срв. *озгоре* (от **от с горе* – случай на вторична адвербиализация с плеонастично натрупване на предлози).

Идентично в структурно-семантично отношение с наречието *съ горы* ‘отгоре’ е антонимното наречие *съ долоу* ‘отдолу’ (Прол. май 11), базирано на съществителното *долъ*, *-а м.* При адвербиализацията на израза се наблюдава промяна в семантиката на мотивиращото съществително от по-конкретно ‘вдлъбната земна форма’ към по-обобщено абстрактно значение на ‘място, разположено по-ниско спрямо ориентира’. Би могъл да се предположи и друг път на развитие – от съществителното *долъ* през междинното наречие *долоу* (адвербиализирана падежна форма на изходната дума) до предложно-наречното съчетание *съ долоу* с трансформация на значението в сепаративно, нвб. *ѡ*. Срв. *оздол* (от *с долу* – плеонастично натрупване на предлози) *диал.* Синонимизира се със съответните адвербии, произведени чрез комбинирането на първичната наречна основа с другите сепаративни предлози: *из дола, отъ долоу*.

Двойна мотивация може да се предположи и при наречното съчетание *съ връхоу* ‘отгоре’: *вѣже хитонъ не шъвенъ, съ връхоу истъканъ въсь* (Йо 19:23 ЮрЕв сл. 1119 г.), *ἐκ τῶν ἄνωθεν* – директно от съществителното *връхъ*, *-а м.* ‘връх’, или индиректно – от предложната употреба на негова падежна форма (*връхоу* + р.п. ‘отгоре на’), т.е. като срастване на два предлога. При лексикализацията на израза се наблюдава промяна в семантиката на мотивиращото съществително от конкретно към абстрактно значение на ‘място, разположено по-високо спрямо ориентира’. Засвидетелстван е и обликът *съврѣхъ*, възникнал вторично чрез съкращаване на падежната флексия поради нейната десемантизация, нвб. *сврѣх*; *сврѣха диал.*

Отделна група обособяват лексикализираните предложно-именни синтагми, мотивирани от наименования на телесни части, с характерното за процеса на адвербиализация изменение на смисъла от предметен към по-обобщен пространствен. Така, от сливането на предлога *съ* с дублетните съществителни *задъ* / *заждъ*, -а м. / *задъ*, -и ж., означаващи ‘гръб, задница’, са образувани наречните изрази *съ зада* / *съ зажда* / *съ зади*⁹ ‘отзад’, в които предметната семантика на мотивиращото име се трансформира в по-обобщено абстрактно значение за ‘място, респ. движение, обратно спрямо ориентира’. Съчетават се с глаголи за посока: *пришъдъши въ народѣ съ зажда* (Мк 5:27 Ев XIIIв.); *они похвативъше за оуши влѣчаахъ и, дроузни же съ зажда пориваахъ* (Супр). *пристѣпиша съ зади* (Мт 9:20), *ὀπισθεν*. Посочените изрази се срещат и в несамостояйна препозиционална употреба като наречия за място с притежателно значение, съчетани с име в р.п. или д.п.: *не двѣма во десѣтъма, ни сътоу члкъ съ зада и съ рѣда идѣшигъ его* (Златоструй). Антонимизират се със съответните предложно-именни съчетания с предлозите *въ* и *на*, нвб. *ѿ*. Срв. *иззад*, *отзад*, *изотзад* – случай на вторична адвербиализация с плеонастично натрупване на предлози.

Идентични в структурно-семантично отношение с наречията *съ зада* / *съ зажда* са техните антоними *съ рѣда* / *съ рѣжда* ‘отпред, срещу’, базирани на дублетните съществителни *рѣдъ*, -а м. и *рѣждъ*, -а м. ‘предница’: *въложиши на ова плѣща рѣзъ с рѣжа* (Иzx 28:25 ркп. XIVв.), *катѡ прѡсѡлов*; *поставиши свѣтила по странѣ с рѣжа свѣтилоу* (Числа 8:2 ркп. XIVв.), нвб. срв. *оспреди*, *оспрет* (от **от с преди / пред* – случай на вторична адвербиализация с плеонастично натрупване на предлози).

Към групата на лексикализираните предложно-именни слияния, мотивирани от съществителни имена – наименования на телесни части, принадлежи и изразът *съ лица* ‘против, пред’. Същият се употребява несамостоятелно в съчетание с име в р.п. за притежание, конкретизиращо ориентирация предмет, т.е. като несъщински предлог: *съ лица египтови* (ИсНав 13:3 ркп. XIVв.), *катѡ прѡсѡлов*. Синонимизира се със съответното съчетание на предлога *отъ*.

Допълнителна вторична промяна на адвербиалното значение с обстоятелствен признак към качествено-определителна семантика се наблюдава при лексикализираната предложно-именна синтагма на предлога *съ* и съществителното *страна*, засвидетелствано в значенията:

⁹ При *съзади* може да се предположи и индиректна мотивация през междинната адвербиализирана падежна форма *зди*.

съ страни 1. ‘постепенно, малко по малко’: завистъ срьдъце имѣищааго ѣхъ съ страни ядѣщи оублаждаетъ (Супр), διὰ τοῦ μέρους, κατὰ μέρος; 2. ‘в това отношение, по този начин, така’: тебе единого нынѣшюу възвѣпниж. да съ страни ходошнииѣ покажж силж. еже во въ адѣ вѣставѣ азъ миръ въсь вѣставѣж (Супр), нвб. х.

Лексикализираната предложно-именна синтагма съ слѣда ‘отзад, изотзад’ (жена ... пристѣпши съ слѣда коснж сѧ вѣскрили ризы его Лк 8:44 Мар, ὀπισθεν) възхожда към съществителното слѣдѣ в значение ‘следа, нещо, което е останало подир придвижването на предмета’. И тук при адвербиализацията на израза се наблюдава промяна в семантиката на мотивиращото съществително от по-конкретно към по-обобщено абстрактно значение на ‘място, разположено отзад спрямо ориентира’, нвб. х.

С предлог съ и мотивираща дума наречие в срв. степен са образувани идентичните в структурно-семантично отношение антоними съниже ‘отдолу’ и съвыше ‘отгоре, от небесата, от Бога’ – с вторично конкретизиране на значението откъм субектна отнесеност. Съчетават се с глаголи за движение или положение, както и с такива, означаващи зрително възприятие: полкѣ вѣаше съниже его въ полнѣ (Съд 7:8 ркп. XIVв.), ὑποκάτω; овлѣчете сѧ силожъ съвыше (Лк 24:49 Мар); градыи съвыше (Йо 3:31 Мар); да и чѣколюбъць бѣ съвыше видѣвѣ нелицеиѣрьно овѣщениѣ наше ... и симѣ влагыиимѣ ны съподобитѣ (Клоц).

Синоним на съвыше е адвербиализираният предложен израз съвыспрь, получен от сливането на предлога съ с наречието выспръ (от *wъ-iz-prъ със значение на местонахождение ‘горе, високо’).

От сливане на предлога съ и наречието прѣкы се е получило производното наречие съпрѣкы. Има несамостояйна препозиционална употреба в съчетание с име в р.п.: приятѣ же съпрѣкы стегна (Бт 32:25 ркп. XIVв.), τοῦ πλάτους. Дублетната двойка въпрѣкы – съпрѣкы е чудесен пример за това как новите семантични връзки на предлозите в състава на производните наречия могат да доведат до синонимизиране на дериватите на препозиции с иначе противоположна семантика.

Лексикализираният предложен израз съ висока ‘отвисоко’ е базиран върху минало през етапа на междинна субстантивация прилагателно за означаване на пространствен признак в изходно съчетание с елипса на определяемото съществително мѣсто (оударити о зѣмлю съ висока (МъчКирЮл).

3.2. Наречия за време

Предлогът *съ* при тези наречни изрази се употребява за означаване на крайните предели на времева продължителност, за посочване на изходен момент. Съчетава се с пълнозначна дума, назоваваща пряко времево понятие (*годъ, вечеръ*) или имаща в семантичната си структура признак, близък до признаците за време:

годъ, -а м. ‘определена част от денонощието, момент, време, час’ // *съ* *года* ‘на време’; *земля съ года напаяема чисто въсѣбяное въ нѣх сѣмля съ прикыткъмнѣ възвращаетъ* (ПАХІв. / ПандАнтХІв./), нвб. срв. *сгода*.

вечеръ, -а м. ‘вечер, времето преди настъпването на нощта, когато се смрачава’ // *съ* *вечера* ‘вечерта, с настъпването на вечерта’: *съ* *вечера* идѣще въ съкорьнѣхъ емоу цръкѣве (Супр), ἀπὸ ἑσπέρας, нвб. срв. *свечерява* се.

Преносно за изразяване на неопределена, но голяма отдалеченост във времето ‘искони, от древност, отначало’ се използват и наречията *съввыше* и *съ горы* с първично пространствено значение ‘отвисоко’: *яко ветъхъ естъ оуставъ съ и съввыше намъ отъ оцъ прѣданъ естъ* (Уст. сл. 1193г.); *не того ли дѣлѣя глѣше не притѣжитѣ злата ... съ горы прѣжде прѣт ѿ тебѣ съреврлюубствѣя съказаніе* (Супр).

Прѣвъ, -ын числ. // *съ* *прѣва* ‘първо, в началото’: *а съ прѣва ничѣсо же отъ сего не трѣковадохомъ: не бесловесньни животи съмѣаху прѣждати чѣлка* (Изб1073г.). Още един пример за това как новите семантични връзки на предлозите в състава на производните наречия могат да доведат до синонимизиране на дериватите на препозиции с иначе противоположната семантика ни дават лексикализираните наречни изрази *въпрѣвое* – *съ прѣва* – *изъ прѣва*.

В заключение можем да обобщим, че анализирани групи лексикализирани предложно-именни синтагми, образувани с предлозите *изъ, отъ* и *съ* са твърде многообразни по отношение на принадлежащите им производни. Те обединяват наречия за място, време, качество и количество, с мотивираща основа име (съществително, прилагателно, числително), местоимение, предлог или друго наречие. Словообразователната структура на мотивиращата основа в някои лексикални единици като *искони* и *отъвернь*¹⁰ е заличена и би могла да се възстанови единствено чрез етимологичен анализ, което свидетелства за ранния им произход. Значителен е броят на

¹⁰ От не. **wer-*, **wor-*, **wьr-* (БЕР 1, 178).

производните с двояка, даже трояка мотивировка, чиято деривация може да се изведе еднакво логично както директно от изходното съществително, така и индиректно от негова наречна или препозиционализирана форма.

В процеса на лексикализация на съчетанията настъпват различни смислови изменения и в двете съставлящи ги думи. В едни случаи предлозите запазват изначалното си пространствено значение за отделяне, докато в други изгубват първичната си сепаративна семантика, за да придобият нови, по-абстрактни значения като степен, пълнота и обхват, моменталност и др. Съчетанията на трите препозиции с една и съща пълнозначна дума най-често се синонимизират, което е пряко следствие от неутрализацията на спецификите в тяхната семантика — изъ за означаване посока на действието отвътре навън или ограниченост на пространството; отъ за място, където произтича насочено навън действие или се отдалечава, откъсва нещо; съ за отделяне от повърхността или движение отгоре надолу. В историческия развой на езика съ като предлог със сепаративно значение постепенно отстъпва мястото си на *от* и *из* (вер. и под влиянието на омонимията си с комуникативното *с*). Отмирането му личи и по континуантите на адвербиализираните предложно-именни синтагми в съвременния български език, при които се наблюдава отпадане от синонимния ред най-често именно на дублета, образуван чрез предлог съ, или пък вторична адвербиализация с плеонастично натрупване на предлози с цел обновяване на избледнялото вече значение на предлога съ от изходния наречен израз (особено разпространено в диалектите).

В някои случаи функцията на предлога може да се определи като обновителна, без да привнася промяна в значението (вж. *извънждоу*, *извъноу отъ окождоу*). Пример за това как новите семантични връзки на предлозите в състава на производните наречия могат да доведат до синонимизиране на дериватите на препозиции с иначе противоположна семантика, предоставят дублетните двойки *въпрѣкы – съпрѣкы*, *издалеча / издалече – надалечи*, *въпръвоу – съ пръва – изъ пръва*, *съ слѣда – въслѣдъ*.

От своя страна, в състава на съчетанието пълнозначната дума често променя семантиката си от по-конкретна към по-обобщено абстрактна (*отгоры*, *съврѣхоу*, *из дѣноу* и пр.).

Привличането на лексикален материал от запазените по късни преписи старославянски старославянски паметници, както и от такива, принадлежащи към други редакции с изразено силно влияние върху тях на старославянски език, обогатяват групата на наречните изрази със сепаративен предлог с нови членове, незасвидетелствани в класическия кор-

пус, някои от които в качеството си на синоними и антоними на вече известните ни от най-старите писмени паметници, допълват семантичната парадигма на редица от познатите ни адвербиални съчетания с нерегистрирани в КСП значения.

В рамките на анализираната група наречни и полунаречни синтагми синонимията и дублетността са широко застъпени. Синонимизират се:

а) адвербиални изрази със сепаративен предлог и мотивиращи думи, съотнасящи се помежду си като еднокоренни морфологични дублети (подведени по различни склонитбени основи): *испода* – *исподи*; *създа* – *съзжда* – *създи*; *съпрѣда* – *съпрѣжда*;

б) адвербиални изрази с един и същ сепаративен предлог и различни форми на една пълнозначна дума: *изжтри* – *изжтръ*; *издавъна* – *издавъно*;

в) адвербиални изрази с една и съща мотивираща дума и различни сепаративни предлози: *изначала* – *отъначала*; *отъгоры* – *съгоры*; *отълица* – *сълица*; *съпрѣва* – *изъпрѣва*;

г) адвербиални изрази с един и същ сепаративен предлог и различни мотивиращи думи: *издавъна* – *изстарины*; *отънынѣ* – *отъсели*; *съвыше* – *съгоры*; *искони* – *изначала*; *изотрочины* – *издѣтська* – *измладъ*.

Наречията от разглежданата група имат добре изразени антонимни отношения в езика. Антонимизират се адвербиални изрази, съставени от:

а) предлози с противоположно значение и една мотивираща –

отъ ↔ *въ*: *отъгоры* ↔ *въгорѣ*;

изъ ↔ *въ*: *изжтръ*, *изжтри* ↔ *вънжтръ*; *изжтрыждоу* ↔ *вънжтрыждоу*; *изъсрѣдоу* ↔ *въсрѣдѣ*;

съ ↔ *въ*, *на*: *създа* ↔ *въздѣ*, *наздѣ*; *съпрѣда* ↔ *напрѣдѣ*;

б) един предлог и мотивиращи с противоположно значение: *извъноу* ↔ *изжтри*; *съниже* ↔ *съвыше*; *създа* ↔ *съпрѣда*;

в) две противопологащи се части – предлози и мотивиращи: *съгоры* ↔ *додола*; *отъгоры* ↔ *додолоу*; *отъначала* ↔ *напоследѣтъкъ*; *съврѣхоу* ↔ *внизъ*.

В редица случаи се натъкваме на антонимни контексти, т.е. реализация на антонимите в един и същ контекст: *показа намъ и тѣ богомъ написаны его скрижали извънждоу оуко дѣйствины, извънжтръ же видны* (Супр); *къто естъ народъ въ образованьи семь, отъсждѣ и отънждѣ* (Откровение Авраамово); *не двѣма во десѣтъма, ни сътоу члкъ създа и съпрѣда иджсемъ его* (Златоструй).

Абстрактното значение на наречията от анализираната група, изразяващо поначало отношение, тяхната дейкитичност, резултат от обобщение

ност на субстанциалност или квалитативност, ги поставя в по-особени дистрибутивни връзки с другите думи в изречението и ги подлага на допълнителни семантични и категориални промени, включително до преминаване към сферата на служебните думи – предлози и съюзи. Така адвербиализацията, препозиционализацията и конюнктионализацията като тясно взаимосвързани транспозиционни процеси при едни и същи изходни думи се наблюдават активно не само в предписмения период на праслав. език, но и в историческия етап на писмената кодификация на старославянския език, водейки до интензивно развитие на лексикална омонимия.

Резките семантични трансформации, семантичните скокове от един категориален вид наречие в друг, на които са подложени адвербиализираните предложни съчетания, водят до развитие на полисемия, а понякога и до омонимия. Такива са категориалните преходи от наречие за място в наречие за време (отъсъждоу, отънждь), причина (отъкъждоу, отънждоу, отътждоу) или качество и начин (отънждоу / отънждь), от наречие за време в наречие за причина и следствие (отъсели, отътоли) и т.н. В други случаи полисемията се развива в рамките на една и съща категория на базата на експликация на различни нейни признаци (вж. из прѣва, из лиха, съввыше, съ горы).

На базата на адвербиализираните предложни изрази се продуцират нови думи: прилагателни и производните им наречия (исподнь, изоустьнь, исконнь, издряднь + издрядно и издрядньѣ, изобильнь + изобильньѣ, съввышьнь); глаголи (изржчити сѧ, изобилити, изобиловати, изобильствовати, излихоствовати); съществителни (изржчєнїє, изобилїє, изржчь₂). Заслужава да се отбележи и вторичната субстантивация на някои предложно-именни синтагми като из-ненада и с-года.

Наречията от анализирани групи отговарят най-често на гр. *adverbia* със сепаративен формант -θεν – πόρρωθεν : издалече; κάτωθεν, ὑποκάτωθεν : исподи; ἔξωθεν : извъноу; ἐκατέρωθεν : отъ окождоу; ὀπισθεν : съ зажда; ἐκ τῶν ἄνωθεν : съ връхоу (в последния случай наречието е членувано, т.е. субстантивирано). Могат да стоят също срещу различни предложни изрази (κατὰ πρόσωπον : съ прѣда, съ лица; διὰ τοῦ μέρου, κατὰ μέρος : съ страны; ἀπὸ ἑσπέρας : съ вѣчера).

Част от основния речников фонд на съвременния български книжовен език продължават да бъдат думи и изрази като *извътре, изпод, изсред, издалече, изпърво, отгоре, откъде, отначало, отсега, отчасти, свръх* (при някои пълнозначната дума има различен флективен завършек от

този на старославянското съответствие поради аналогия с други склонитбени модели или пък съвсем е изгубила старото си падежно окончание).¹¹ Други днес съществуват в съчетание с различен предлог или без предлог: *издола : отдолу, съпрѣкы : въпреки, издавна : отдавна, изоустѣ : наизуст, из полоу : наполовина, съ зада : отзад, съ прѣда : отпред, съ вѣча : вечерта, надвечер, привечер*. За трети се използват дублетни наречия с аналогична семантика от прилагателни имена – *изрчѣ : ръчно, издрядѣ : изрядно, изобиль : изобилно*. Стилистично маркирани са *свише, искони, отвѣка, отколе, отсѣд, отсѣде, отнюд, оттѣд, откъд, оттого, оздол*. Има и лексикални единици, които са напълно отпаднали – *изница, изжтрѣждоу, извънждоу, излиха, отъврѣнь, отъ обождоу, отселѣ, отътолѣ, отънѣли, съ слѣда, съниже, съпрѣкы* и др. Като цяло е налице редукция на дублетите в нвб. език. Така от дублетните редици *из обила / изобиль / изобильно / изобильнѣ* днес се пази само *изобилно*, от *издрядѣ / издрядно / издряднѣ* само *изрядно* и др.

ИЗТОЧНИЦИ

- БЕР = Български етимологичен речник. Т. 1. Ред. Вл. Георгиев. София: БАН, 1971; Т. 2. Ред. Вл. Георгиев. София: БАН, 1979.
- РКБЕНО = *Речник на книжовния български език на народна основа (върху текст на Тихонравовия дамаскин)*. Гл. ред. Е. И. Дьомина. София: Изд-во »В. Траянов«, 2012.
- СДРЯ = *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* В 10 т. Москва: РАН. Ин-т рус. яз., 1988 →.
- МДРЯ = Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. I–III, Санкт Петербург: Отд-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН, 1893–1903. Репринт. Москва: »Книга«, 1989.
- СтБР = *Старобългарски речник*. Т. I. София, 1999 и Т. II София, 2009. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева.
- СС = *Старославянский словарь (по рукописям X–XIV вв.)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва: Изд-во »Русский язык«, 1999.
- СЯС = *Slovník jazyka staroslověnskeho*. Т. I – III. Praha: AV ČR, 1958–1994.
- ЦслР = Бончев, Ат. *Речник на църковнославянския език*. Т. 1. София: НБКМ »Св. св. Кирил и Методий«, 2002. Т. 2. София: НБКМ »Св. св. Кирил и Методий«, 2012.

¹¹ Разбира се, континуантите логично търпят съответните системни фонетични и морфологични промени, настъпили в историята на езика.

Съкращения на средновековни паметници

- Ап 1220г. = Апостол
 Ак. св. К. и М. ик. 12 = Акатист на св.св. Кирил и Методий, икос 12
 Ас = Асеманиево евангелие
 Втз ркп. XIVв. = Книга Второзаконие по ръкопис от XIVв.
 ГА /ХронГАм/ = Хроника на Георги Амартол
 Грам. п. Нил. 1383г. = Грамота на патр. Нил Суздалски
 ГрНазXIV. = 13 слова на Григорий Назиански
 Ев.XIIIв. = Евангелие по ркп. от XIIIв.
 Ев XIIIв. = Евангелие по ркп. от XIIIв.
 ЕфрКрм = Ефремовска кръмча
 ЕфрСир 1377г. = Паренесис на Ефрем Сирин по ркп. от 1377г.
 ЖК = Житие на Константин Философ
 ЖитНик /МинЧетАпр/ = Житие на преп. Никита от миней-чети за м. април
 ЖитНифXIIIв. = Житие на Нифонт по ркп. от XIIIв.
 ЖитСтефПерм = Житие на Стефан Пермски
 Зогр = Зографско евангелие
 Изб1073г. = Симеонов Изборник от 1073 г.
 ИпЛ = Ипатски летопис
 ИполАнтихр = Слово за Антихриста на Иполит Римски
 ИсНав 13:3 ркп. XIVв. = Книга Иисус Навин по ръкопис от XIVв.
 Йез ркп. XIVв. = Книга на пророк Йеремиа по ръкопис от XIVв.
 Йер ркп. от XIV в. = Книга на пророк Йеремиа по ръкопис от XIVв.
 ЙоЕБ = Богословие на Йоан Екзарх
 ЙоЕШ = Шестоднев на Йоан Екзарх
 Клоц = Клоцов сборник
 КозмаИнд = Топография на Козма Индикоплов
 Крм = Кръмча книга
 Лев ркп. XIVв. = Книга Левит по ръкопис от XIVв.
 Мар = Мариинско евангелие
 Мин1096г. = Служ. миней за м. септември по ркп. от 1096 г.
 Мин1097г. = Служ. миней за м. ноември по ркп. от 1097 г.
 МъчКириЮл = Мъчение на св.св. Кирик и Юлита
 Мъчение на Тадей /МинЧетФевр/ = Мъчение на Тадей в миней-чети за м. февруари
 НестЖитТеод = Житие на преп. Теодосий от монах Нестор
 ПНЧ = Пандекти на Никон Черногорец
 ПНовгл = Първи Новгородски летопис
 Остр = Остромирово евангелие
 ПАХIв. /ПандАнтXIVв./ = Пандекти на Антиох по ръкопис от XIVв.
 ПАХII–XIIIв. = Пандект на Антиох по ркп. от XII–XIIIв.
 ПатПеч = Печерски патерик
 ПатСинXIV. = Синайски патерик по ркп. от XIVв.
 Пвл = Повест за отминалите години

Прол. февр. 22	=	Пролог за 22-и февруари
Прол. март 31	=	Пролог за 31-и март
Прол. май 11	=	Пролог за 11-и май
Прол. окт. 8	=	Пролог за 8-и октомври
Прол. ноем. 4	=	Пролог за 4-и ноември
Прол. дек. 6	=	Пролог за 6-и декември
Сав	=	Савина книга
СбГрII	=	Сборник държавни грамоти, т. II
Син	=	Синайски псалтир
Супр	=	Супрасълски сборник
Тп.	=	Типик
Уст. сл. 1193г.	=	Църковен устав след 1193 г.
Четириев. 1144г.	=	Четириевангелие от 1144 г.
Числа ркп. XVв.	=	Книга Числа по ркп. от XVв.
ЮрЕв сл. 1119 г.	=	Юриевско евангелие след 1119 г.

Съкращения на библейски книги

Бт	=	Книга Битие
Иzx	=	Книга Изход
Лев	=	Книга Левит
Втз	=	Второзаконие
ИсНав	=	Книга Иисус Навин
Съд	=	Книга Съдии
IIIЦаре	=	Трета Книга Царства
Пс	=	Книга Псалтир
Песен	=	Книга Песен на песните
Сир	=	Книга на Иисус син Сирахов
Ис	=	Книга на прор. Исаия
Йер	=	Книга на прор. Йеремиа
Йез	=	Книга на прор. Йезекиил
Дан	=	Книга на прор. Даниил
IMак	=	Първа книга на Макавеите
Мк	=	Евангелие според Марк
Лк	=	Евангелие според Лука
Йо	=	Евангелие според Йоан
IIКор	=	Второ послание до коринтяните

Лексикографски съкращения

гр.	=	гръцки
диал.	=	диалектно
д.п.	=	дателен падеж

им.п.	=	именителен падеж
книж.	=	книжовно
л.	=	лист
нвб.	=	новобългарски
прен.	=	преносна употреба
произв.	=	производни
разг.	=	разговорно
р.п.	=	родителен падеж
остар.	=	остаряло
поет.	=	поетично
старослав.	=	старославянски (=старобългарски)

ЛИТЕРАТУРА

- AITZETMÜLLER, R. 1978. *Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft*. Freiburg im Breisgau: U.W.Weiber.
- BORKOVSKIJ; KUZNECOV 1963. = БОРКОВСКИ, В. И.; П. С. КУЗНЕЦОВ 1963. *Историческая грамматика русского языка*. Москва: АН СССР. [BORKOVSKIJ, V. I; P. S. KUZNECOV 1963. *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*. Moskva: AN SSSR].
- BUSLAEV 1959. = БУСЛАЕВ, Ф. И. 1959. *Историческая грамматика*. Москва: Учпедгиз. [BUSLAEV, F. I. 1959. *Istoričeskaja grammatika*. Moskva: Učpedgiz].
- ČURMAEVA 1980. = ЧУРМАЕВА, Н. В. Описание наречий в историческом словаре. В: *Древнерусский язык. Лексикология и лексикография*. Москва: »Наука«, 60–78. [ČURMAEVA, N. V. 1980. *Opisanie narečij v istoričeskom slovare. Drevnerusskij jazyk. Leksikologija i leksikografija*. Moskva: »Nauka«, 60–78.]
- DOBREV 1982. = ДОБРЕВ, И. *Старобългарска граматика. Теория на основите*. София: Изд-во »Наука и изкуство«. [*Starobălgarska gramatika. Teorija na osnovite*. Sofija: Nauka i izkustvo].
- DORITSCH, A. 1910. *Gebrauch der altbulgarischen Adverbia*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth.
- EFIMOVA 1989.a. = ЕФИМОВА, В. С. 1989.a. О значений наречий *вѣльни*, *мъного* и *зѣло* в языке старославянских рукописей. *Этимология*, 1986–1987. Москва. [О значенјј нареѣј *vel' mi*, *mnogo* и *zělo* v jazyke staroslavjanskih rukopisej. Ètimologija.]
- EFIMOVA 1989.b. = ЕФИМОВА, В. С. 1989.b. *Нареѣя в языке старославянских рукописей*. Диссертация на соискание ученой степени канд. филол. наук. Москва. [EFIMOVA, V. S. 1989.b. *Narečija v jazyke staroslavjanskih rukopisej*. Dissertacija na soiskanie učenog stepeni kand. filol. nauk. Moskva.]
- EFIMOVA 1989.c. = ЕФИМОВА, В. С. 1989.c. О старославянских наречиях, мотивированных существительными. *Советское славяноведение* 2: 74–84. [EFI-

- MOVA, V. S. 1989.c. O staroslavjanskih narečijah, motivirovannyh suštestvitel'nyimi. *Sovetskoe slavjanovedenie* 2: 74–84.]
- EFIMOVA 1991.a. = ЕФИМОВА, В. С. 1991.a. Старославянские отъадъективные наречия с суфиксом -ѣ. *Советское славяноведение* 3: 71–80. [EFIMOVA 1991.a. Staroslavjanskie ot'ad'ektivnye narečija s sufiksom -ě. *Sovetskoe slavjanovedenie* 3: 71–80.]
- EFIMOVA 1991.b. = ЕФИМОВА, В. С. 1991.б. Об употреблении непроезводных наречий в языке старославянских рукописей. *Palaeobulgarica XV/2*: 32–36. [EFIMOVA 1991.b. Ob upotreblenii neproizvodnyh narečij v jazyke staroslavjanskih rukopisej. *Palaeobulgarica XV/2*: 32–36.]
- EFIMOVA 2006. = ЕФИМОВА, В. С. 2006. *Старославянская словообразовательная морфемика*. Москва: Институт славяноведения РАН. [EFIMOVA, V. S. 2006. *Staroslavjanskaja slovoobrazovatel'naja morfemika*. Moskva: Institut slavjanovedenija RAN.]
- GEORGIEV 1976. = ГЕОРГИЕВ, СТ. 1976. *Система на наречieto в съвременния български книжовен език*. Дис. за получаване на научната степ. »Доктор на филологическите науки«. София. [GEORGIEV, St. 1976. *Sistema na narečieto v sávremennija bălgarski ezik*. Dis. za polučavane na naučnata stepen »Doktor na filologičeskite nauki«. Sofija.]
- HARALAMPIEV 1980. = ХАРАЛАМПИЕВ, ИВ. 1980. Качествените наречия на -о и -ѣ в произведенията на Евтимий Търновски. *Трудове на ВТУ »Кирил и Методий«*. Т. 15, кн. 2. София: Унив. изд., 111–135. [HARALAMPIEV, Iv. 1980. Kačestvenite narečija na -o i -ě v proizvedenijata na Evtimij Tărnovski. *Trudove na VTU »Kiril i Metodij«*. Т. 15, кн. 2. Sofija: Univ. izd., 111–135.]
- DURIDANOV 1993. = ДУРИДАНОВ, Ив. et al. 1993. *Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис*. Ив. Дуриданов (гл. ред.). София: БАН, 314–324. [DURIDANOV, Iv. et al. 1993. *Gramatika na starobălgarskija ezik. Fonetika, morfologija, sintaksis*. Gl. red. I. Duridanov (gl. red.). Sofija: BAN, 314–324.]
- JAN 1967. = ЯН, Я. 1967. Старославянское наречие как член предложения. *Slavia XXXVI/1*: 1–23. [JAN, Ja. 1967. Staroslavjanskoe narečie kak člen predloženija. *Slavia XXXVI/1*: 1–23.]
- KUZNECOV 1956. = КУЗНЕЦОВ, П. С. 1956. *Историческая грамматика русского языка /морфология/*. Москва: »КомКнига«. [KUZNECOV, P. S. 1956. *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka /morfologija/*. Moskva: »KomKniga«.]
- LESKIEN, A. 1919. *Grammatik der albulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache*. Heidelberg: C. Winter.
- LUNT, H. G. 1955. *Old Church Slavonic grammar*. Slavistic Printings and Reprintings III. (Cornelius H. van Schooneveld (ed.). 's-Gravenhage: Mouton & Co.
- MEILLET, A. 1951. *Linguistique historique et linguistique générale*, Volume 2. Paris: Klincksieck.
- MIKLOŠIĆ 1899. = МИКЛОШИЧ, Ф. 1899. *Сравнительная морфология славянских языков*. Вып. 2, Москва: Университетская типография. [MIKLOŠIĆ, F. 1899.

- Sravnitel'naja morfologija slavjanskih jazykov*, Вып. 2. Moskva: Universitetskaja tipografija.]
- MILETIĆ 1946. = МИЛЕТИЧ, Л. 1946. *Старобългарска граматика (синтаксис)*. София: Целгра. [MILETIĆ, L. 1946. *Starobălgarska gramatika (sintaksis)*. Sofija: Celgra.]
- MIRČEV 1963. = МИРЧЕВ, К. 1963. *Историческа граматика на българския книжовен език*. София: »Народна просвета«. [MIRČEV, K. 1963. *Istoričeska gramatika na bălgarskija knižoven ezik*. Sofija: »Narodna prosveta«.]
- MOSZYŃSKI, L. 1976. Starosłowianskie *perdъ – *perdъ. *Zeszyty naukowe wydziału humanistycznego. Filologia polska. Prace językoznawcze Un-tu Gdańskiego 1976/4*: 124.
- SLAVOVA 2017. = СЛАВОВА, Т. 2017. *Старобългарски език*. Университетски учебник. София: УИ »Св. Кл. Охридски«. [SLAVOVA, T. 2017. *Starobălgarski ezik*. Universitetski učebnik. Sofija: UI »Sv. Kl. Ohridski«.]
- ŠANSKIJ 1968. = ШАНСКИЙ, Н. М. 1968. *Очерки по русскому словообразованию*. Москва: Учпедгиз, 1968. [ŠANSKIJ, N. M. 1968. *Očerki po russkomu slovoobrazovaniju*. Moskva: Učpedgiz.]
- VAJAN 1952. = ВАЯН, А. *Руководство по старославянскому языку*. Москва: Иностранная литература. [VAJAN, A. 1952. *Rukovodstvo po staroslavjanskomu jazyku*. Moskva: Inostrannaja literatura].
- VELČEVA 1964. = ВЕЛЧЕВА, Б. Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII–XVIIIв. *Известия на Института за български език. Кн. 10*. София, 159–235. [VELČEVA, B. 1964. Pokazatelni mestoimenija i narečija v novobălgarskite pametnici ot XVII–XVIIIv. *Izvestija na Instituta za bălgarski ezik. Kn. 10*. Sofija, 159–235].

S a ž e t a k

Tatjana Ilieva

POPRILOŽNENJE I POPRIJEDLOŽNENJE PRIJEDLOŽNIH SKLOPOVA U
STAROSLAVENSKOM JEZIKU
PRILOŽNI I POLUPRILOŽNI IZRAZI TVORENI PRIJEDLOZIMA SA ZNAČE-
NJEM ODVAJANJA

Predmet istraživanja u članku su priložni i polupriložni izrazi (s nepotpunom leksikalizacijom), nastali spajanjem prijedloga s punoznačnom riječju u srednjovjekovnom staroslavenskom jeziku. Studija je strukturirana na principu klasifikacije, kategorizirajući empirijski materijal prema različitim kriterijima – prvo u skupinama prema prijedlozima uključenima u tvorbu riječi, unutar svake pojedinačne skupine – prema semantici koju novooblikovani priložni ili polupriložni izraz ima (za mjesto, vrijeme, način, količinu, uzrok) i na kraju – na temelju leksičko-gramatičke pripadnosti motivirajuće riječi (imenica, pridjev, broj, prilog, prijedlog). U svakom se slučaju analizira put popriložjenja i prate se sustavni odnosi novooblikovane priložne jedinice. Ključne riječi: staroslavenski jezik, leksičko-sintaktička tvorba riječi, popriložjenje

S u m m a r y

Tatjana Ilieva

ADVERBIALIZATION AND PREPOSITIONALISATION OF PREPOSITIONAL
PHRASES IN OLD BULGARIAN
ADVERBIAL AND SEMI-ADVERBIAL PHRASES WITH SEPARATIVE
PREPOSITIONS

The topic of research in this paper are the adverbial and semi-adverbial phrases (with incomplete lexicalization), which derive from the adhesion of a preposition to a lexical word in the medieval Old Slavonic language. The empirical material is systematized on the basis of prepositions involved in word formation, in view of the adjunct determined by the newly-formed adverbs and on the basis of the lexico-grammatical affiliation of the motivating word. The adverbialization path is analyzed in each case and the systematic relations of the newly-formed adverbial unit are tracked.

K e y w o r d s : Old Slavonic language, lexical and syntactic word formation, adverbialization

Tatyana Ilieva

Cyrillo-Methodian Research Center at the BAS

Sofia (Bulgaria)

ilieva_tatyana@abv.bg